

tásos, tudományos felhasználhatósága azonban korlátozott. Nem tudni, kinek készült a könyv: a nyelvészetnek, a pszichológiának, a filozófiának, a művelődéstörténetnek vagy mindegyiknek. Kérdéses, hogy bőséges, de részben formálatlan anyagával hatni tud-e bár-hogyan is a mostani magyar nyelvű kiadás, tud-e kezdeményezően hozzászólni a nyelv és a magyar nyelv értelmezéseihez az ezredforduló után.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Ditrói Eszter, Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata

A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben

A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017. 169 lap

DITRÓI ESZTER doktori értekezésének közreadott változatában egy, a névtudományban korábban kevésbé vizsgált kérdéskört jár körül összehasonlító elemzéssel, valamint a névtudományban rendhagyónak számító statisztikai módszer alkalmazásával. A szerző korábban megjelent ezirányú kutatásait összegző mű a helynévrendszerek területi differenciáltságával és annak okaival foglalkozik, központi kérdésfelvetése pedig az, hogy megfigyelhetőek-e a helynévrendszerekben jelenséghatárok illetve névjárások. Az elemzés több Kárpát-medencei régió illetve település legutóbbi időkben gyűjtött és kiadott névanyagára – mintegy 12000 toponimára – támaszkodik; ezek között a vizsgálatok során Vas megye helynévkorpusza kiemelt szerepet játszik.

Az értekezés három fő fejezetre tagolódik. Az első rész a tárgyalt névtudományi kérdéskör elméleti és módszertani háttérét vázolja föl (9–38). A szerző itt először a helynevek mint a nyelvi rendszer alrendszerének rendszerszerűségének gondolatát mint szakirodalmi evidenciát ismereti, majd RUDOLF ŠRÁMEK elgondolását mutatja be a névkeletkezés-kor működő kognitív jellegű alapmodellről és a nyelvspecifikus szóalkotási modellről (ŠRÁMEK 1972–1973). DITRÓI ESZTER munkájában HOFFMANN ISTVÁN leíró helynév-elemzési modelljét alkalmazza, aki lényegében az előző, ŠRÁMEK-féle kettős szempont-rendszerre építve dolgozta ki elemzési keretének leíró szempontú aspektusát (HOFFMANN 1993). Ezt a névminták mibenlétének körüljárása követi, ahol az analógia és a névszerűség szerepén, a meglévő nevekhez való alkalmazkodáson túl a szerző a háttérben álló kognitív és szociokulturális tényezőket is ismerteti.

DITRÓI ESZTER jelenkori vizsgálataiban a települési szintű névrendszerekből indul ki, melyek összevető elemzésével, térképes ábrázolásukkal közelít a különböző helynévszerkezetek, szóalkotási modellek területi elterjedtsége, azaz a jelenséghatárok, és az azok alkotta névjárások megrajzolása felé. A településnél nagyobb egységek névrendszerét is érdemes tehát vizsgálni, mert a nyelvileg, kulturálisan, történetileg, földrajzilag egységes területek helynévrendszerei nem különbözhetnek jelentősen, amit az adott területen a helynevekben előforduló közszavak, bizonyos névadási típusok, névszerkezeti formák hasonlóságai mutatnak. A szerző a nyelvjárásokhoz hasonlóan fogja fel a helynévrendszerek fogalmát, amelyek közti különbségek nyelven kívüli okait a földrajzi környezetben, az idegen nyelvű környezeti hatásban és a migrációban látja.

Az disszertációban vizsgált korpusz szerkezeti elemzése minden esetben a HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévelemzési modell alkalmazásával történik. A szerző az egyes összevetendő névrendszereket funkcionális-szemantikai, majd lexikai-morfológiai elemzésnek veti alá, fényt derítve ezáltal arra, hogy egy-egy funkcionális jegyhez a lexikális-morfológiai síkon milyen megvalósulások kapcsolódnak, és az egyes területek helynévanyaga közt így milyen típusbeli és aránybeli különbségek mutatkoznak. A különböző nyelvű helynévrendszerek összehasonlító vizsgálatát a HOFFMANN-féle modell PÓCZOS RITA (PÓCZOS 2010) általi módosításának (pl. a névintegráció és az interferencia jelenségével való kibővítés) alkalmazása teszi itt lehetővé.

Az elméleti bevezető második felében, kissé talán rendhagyó módon egyfajta statisztika-módszertani összefoglaló olvasható, amely a kutatásban alkalmazott, statisztikai megfontolású adatfelvétel mikéntjét teszi érthetővé az ezen tudományban valószínűleg kevésbé jártas olvasó előtt. A kutatás korpuszának magját adó Vas megyei helynévanyagból így Vas megye helynévtára alapján (VMFN.) 135, 37–105 külterületi névvel rendelkező település külterületi helynévanyaga került a HOFFMANN-féle helynévelemzési modell, majd az arra épülő gyakorisági vizsgálatok fókuszába a megfelelő fejezetekben. A szerző nem a névfajta szerinti csoportosítást, hanem a helynevekben fellelhető, egy adott funkcióban jelentkező szerkezeti jellegzetességeket veszi alapul a gyakorisági eredmények összehasonlító elemzése és térképre vetítése során. Munkája során rendszerint abszolút mutatót alkalmaz, azaz mindig az egész települési névrendszerhez képest adja meg a gyakoriságot tükröző százalékarányokat, hogy teljes névrendszerek legyenek összemérhetőek. A különféle helynévstruktúrák területi elterjedtségének a meghatározásakor az egyes jelenségek közötti eltérést a térképes ábrázolásokon általában 10%-onkénti, de szükség szerint bizonyos esetekben 5%-onkénti lépésszámot alkalmazva állapítja meg a szerző. Az összehasonlító analízis elvégzéséhez a dialektometriához hasonló BRAY–CURTIS-féle módszert alkalmazta, melynek lényege, hogy „az egyes jelenségek gyakoriságával dolgoznak, létrehozva ezáltal úgynevezett összehasonlítandó gyakorisági sorokat, majd a kapott értékeket egy általuk meghatározott indexszel összevetve kialakítanak egy hasonlósági mátrixot, melyben a megállapított hasonlósági fok 0–1-ig tartó értékeket vehet fel. Minél kisebb a hasonlóság, a kapott számérték annál inkább közelít a nullához; az egyes érték felé közeledve pedig a két jelenség egyre nagyobb mértékű hasonlóságokat mutat” (DITRÓI 2017: 37; vö. BRAY–CURTIS 1957: 327–330). Az egyes települések hasonlósági fokának térképre vetítésével lehetővé válhat a névjárások körülhatárolása, amit megnehezít az a körülmény, hogy a különböző jelenségek határai nem esnek egybe. A szerző – mivel a teljes helynévkincs anyagának vizsgálatára nem vállalkozhat egy személyben – Vas megyei nevekre építő munkáját elsősorban egy módszertani lehetőség felmutatásának szánja.

A disszertáció első adatfeldolgozásra építő fejezete a helynévrendszerek differenciáltságának már említett három, nyelven kívüli okát – a földrajzi körülmények, a migrációs folyamatok és az idegen nyelvű környezet – veszi sorra. Az első tényező befolyásoló hatásának mértékét kétféle módon vizsgálja (39–79). Elsőként Csík, Veszprém és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 3-3 településének közel 2400 adatot kitevő, településtől függően 1984 és 2005 között felgyűjtött és kiadott helynévanyagát veti össze azzal a hipotézissel, hogy egymástól távoli, jól elkülönülő vidékek névrendszerei minden kétséget kizárva mutatnak fel különbségeket (39–62). A három régiót képviselő kilenc település kiválasztási szempontjairól jelen esetben nem értesülünk. A helynevek számarányáról elmondható, hogy

a kiválasztott kutatópontok adatai alátámasztják azt a korábbi szakirodalmi megállapítást, hogy a település mérete és névsűrűsége fordított arányban áll egymással. A névsűrűség alakulásába egyéb tényezők is belezácsolódnak, melyeket a szerző figyelembe is vesz, hasonlóan a megnevezett helyek fajtáinak arányához, aminek alakulása szintén többtényezős kérdés. Egyes megállapításokat az adatgyűjtések időpontjában mutatkozó eltérések is indokolhatják, melyekre a szerző nem tér ki (például a 2000-ben megjelent veszprémi járás anyagában a határneveknek a másik két területhez képest 10%-kal kisebb aránya, szemben a majd húsz évvel korábban felgyűjtött és kiadott Fehérgyarmati járási települések és a valószínűleg a rurálisabb viszonyokat tovább őrző csiki falvak 1997/2005-ben kiadott adataival). A funkcionális-szemantikai elemzésen alapuló összehasonlító vizsgálat egyik eredménye, hogy mindhárom régióban a sajátosság- és fajtajelölő, kétrészes nevek dominálnak. A lexikális-morfológiai elemzés révén derül ki például az, hogy a birtoklás kifejezésének igénye keleti kutatópontokon csekélyebb, mint nyugaton, vagy hogy míg a nyugati területeken a minőségjelzős helynévi szerkezetek az uralkodóak, a csiki kutatóhelyekre inkább a birtokos jelzős szerkezetű helynevek használata jellemző (vö. pl. *Laposi-árok, Nagy-Romlás árka*).

A földrajzi különbségeket mint helynévrendszereket befolyásoló tényezőt Vas megyei korpuszon is vizsgálja DITRÓI ESZTER: 126 település több mint 8000 helynévnek elemzése által a térség toponímiai jelenséghatárainak a megrajzolását tűzi ki célul (63–79). A szerző a terület nyelvjárási, néprajzi és földrajzi tagoltságából kiindulva előfeltételezi a helynévrendszer differenciáltságát is. A teljes névrendszertani elemzés helyett csak a területi különbözőséget mutató helynévszerkezeti típusokra fókuszál a vizsgálat. A szerző az egyes funkcionális-szemantikai kategóriák (pl. megnevező, sajátosságjelölő funkció) különféle nyelvi megvalósulásait elemzi a térség névanyagából összeválogatott korpuszban, külön kezelve az egy- és a kétrészes neveket, majd térképre vetítve az egyes típusok előfordulásait. Elemzése nagy szakirodalmi tájékozottságot mutat. Az eredmények térbeliesítése következtében fény derül például a Rába lehetséges jelenséghatári szerepére is, melyet a vaktérképeken a folyók jelölése még szemléletesebbé tett volna. Például a hely más helyhez való viszonyának kifejezésében a folyótól északra (másutt más megfogalmazásban, kissé nehezen követhetően: a Rábán túl, a Rábától keletre) az *alsó, felső* lexémák mint előtagok elterjedtek, a Rábától délre (a Rábán inneni, a Rábától nyugatra) ugyanilyen szerepben az *alja, eleje* utótag gyakoribb, a Rába mentén illetve az Őrség ide tartozó részein pedig névtűs szerkezetek figyelhetők meg, melyek zalai előfordulásokkal kapcsolhatók össze.

A migráció mint helynévrendszerek jellegét befolyásoló tényező mérlegelése három Tolna megyei település, Bonyhád, Kakasd és Izmény helynévanyagának (összesen 1374 toponimának) vizsgálatán keresztül történik, amely településekre a 20. század közepén bukovinai székelyek települtek be (79–107). DITRÓI ESZTER elsősorban az eredeti, őshonos népességtől származó (tolnai) és a betelepültek (tolnai székely) névrendszerét veti össze, összevontan a választott településekről, de ahol indokolt, ott településenkénti összehasonlítás is szerepel. A kutatóhelyek kiválasztási szempontjait (például a gyűjtés megfelelő információtartalma a nevek eredetéről, használatára vonatkozóan, vagy a betelepülők lehetőleg homogén nyelvi jellemzői) a szerző ebben az esetben részletesen ismerteti. Az összevetés során kontrollanyagként három bukovinai székely és három tolnai, etnikailag homogén település névanyagát is figyelembe veszi, amelyek jelentős magyarázó, megerősítő erővel bírnak az egyes kategóriák gyakorisági mutatóinak interpretálásakor. Az elemzés itt is a HOFFMANN-féle helynévelemzési modell kategóriáinak felhasználásával történik. A hely-

névrendszerek összehasonlítására kiválasztott szempontok sokfélék: elsősorban az egyes funkciókban felhasznált lexémák (pl. földrajzi köznevek, már meglévő helynevek, birtoklásra utaló személynévi előtag és személyt jelölő közszói előtag gyakorisága), kisebb részt a morfológiai struktúra (pl. birtoklásra utalás esetén a birtoklás névszerkezetbeli jelöltsége vagy jelöletlensége) összevetéséről van szó. A HOFFMANN-féle tipológia nagyon sokféle toponimatípust tart számon; a szerző a gyakorisági vizsgálat és összehasonlítás szempontjainak kiválasztását azzal indokolja, hogy a nagy gyakoriságú alrendszerek vizsgálatát tartja reprezentatívnak, szemben a kis elemszámú csoportok viszonyainak esetlegességével. A kutatás hipotézis szerint a migrációval együtt névadási minták is vándorolnak és a befogadó közösség helynévrendszerét is alakítják. Ennek első tétele több összehasonlítási szempont esetén is beigazolódni látszik, a kontrollanyagnak köszönhetően. Ilyen például a kétrészes, birtoklásra utaló toponimákban lexikális szempontból a személynévi alapú kétrészes szerkezet (pl. *Balog-dűlő*) preferálása szemben a tolnai anyagban inkább domináns személyt jelölő közszó ilyen funkcióban történő felhasználásával (pl. *Pap-föld*). A gyakorisági jellegzetességek interpretálásakor fontos minél több, akár nyelven kívüli és településspecifikus tényező figyelembevétele is. Ezt a szerző meg is tette például az iménti esetben is, mikor hangsúlyozta, hogy az előző jellegzetességet az is indokolhatja, hogy az érintett tolnai névanyag illetményföldekre vonatkozik, amit a később érkező székelyek nem birtokolhattak. Ugyanakkor a saját alkalmazott szempontok (lexikális és morfológiai) együttes figyelembevétele is célszerű volna a jelenségek magyarázatakor. Például a birtoklást kifejező kétrészes helynevek esetén az, hogy a tolnai névrendszer a jelölt szerkezetekben az előtagon szereplő *-i* melléknévképzőt preferálja (pl. *Urasági-földek*), míg a tolnai székely jelölt szerkezetekben az utótagon lévő birtokos személyjel (*-a/-e, -ja/-je*) dominál (pl. *Prémusz kútja*) – összefügg azzal is, hogy a birtoklást többnyire eleve más lexémákkal fejezi ki a két névrendszer (ahogy a szerző korábban kimutatta), és ez eleve meghatározza a morfológiai struktúrát is (vö. pl. **Prémuszi kút*). A kiindulási hipotézis második felének – miszerint a befogadó közösség helynévrendszerét is alakítják a betelepülők névmintái – alátámasztására is van példa a vizsgálati anyagban. A fejezet végén a BRAY–CURTIS-féle összehasonlító módszer alkalmazásával a szerző összeveti az egyes települések esetén az azokon belüli őshonos és székely helynévrendszer hasonlóságának fokát, megállapítva, hogy migráció befolyásolhatja az egyes települések névrendszereinek különbözőségét, és településenként különböző mértékben hathat a helyi toponimakészletre.

A harmadik kiemelt tényező, az idegen nyelvi környezet helynévrendszerekre gyakorolt hatása a Vendvidékhez tartozó kilenc település magyar, vend-szlovén és német toponimakészletének elemzése révén történik (107–128). Mivel ez utóbbi nyelvű földrajzi nevek jelentősebb számban mindössze egy település helynévanyagában szerepelnek, az elemzés gyakorlatilag a magyar és a vend-szlovén adatok összevetését jelenti, reprezentativitás hiányában csak ritkán utalva a német helynevek esetében tapasztaltakra. A kilenc település kiválasztásában ezúttal a szerző nem járt el olyan szigorú szempontok szerint, mint a módszertani bevezetőben ismertetett, Vas megyei korpusz esetében. Forrásul Vas megye földrajzi neveinek gyűjteménye (VMFN.) szolgál – melynek idegen nyelvű adatainak lejegyzési minősége és a hozzájuk kapcsolódó információk hiánya a szerző bevallása szerint sok esetben megnehezíti az elemzést –, a vizsgálat módszereként pedig a HOFFMANN-féle elemzési keret korábban már említett, PÓCZOS RITA által kibővített változata kerül alkalmazásra. Az elemzés első pontjaként a névsűrűséget vizsgálja a szerző: a kö-

tetben szereplő korábbi kutatásokhoz képest arra jut, hogy a névsűrűség és a település-méret fordított arányosságának tétele nem minden esetben állja meg a helyét. Az egyes toponima-kategóriák szerkezeti összevetése során több különbség is kirajzolódik a vend-szlovén és a magyar névrendszer közt (pl. az egyrészes nevek, az egyrészes földrajzi köznévi helynevek arányában, az irányjelölő helynevek morfológiai megformáltságában). A különböző nyelvű helynévrendszerek összehasonlításában a jelenségek interpretálásakor ugyanakkor hasznos lehet annak a figyelembevétel, hogy más nyelvek eleve különbözőképpen fejezik ki magukat, más lexikai-grammatikai eszközök tesznek egy nyelvi formát névszerűvé az egyes nyelvekben. A szerző 76 többnyelvű helynévpárt talált a vendvidéki korpuszban, melyek többféle megfelelési típust (hangalaki és/vagy szemantikai és ezek altípusai) képviselnek. Köztük bizonyos esetekben interferencia is kimutatható, főleg a lexémák szintjén. Az egyes kutatópontokon tapasztalt gyakorisági adatok térképen történő ábrázolása az elemzés ezen pontján nem sokat tesz hozzá a jelenségek értelmezéséhez.

A kötet utolsó nagy fejezete – Névjárási tájak megrajzolásának problematikája és módszertana címmel – módszertani összegzésként olvasható (129–149). A szerző legelőször áttekinti a néprajztudomány, a földrajztudomány és a nyelvtudomány eltérő tájértelmezéseit, bár már előre leszögezi, hogy névtani tájhatárok aligha eshetnek egybe a más tudományágak tájhatáraival, azokat előfeltevések nélkül, településenkénti névrendszer-tani komparatív vizsgálattal lehet megállapítani. A fejezet következő szakaszában DITRÓI ESZTER a névtani jelenséghatárok és névjárások megállapításakor felmerülő kérdéseket, problémákat járja körül. Ilyen például az, hogy a helynévrendszerek mely alrendszerait, milyen helynévszerkezeti kategóriákat érdemes összehasonlítás alá vetni, vagy hogy a BRAY–CURTIS-féle összehasonlító módszer milyen buktatókat rejt és hogyan lehetne a módszer határfokát növelni a jelen vizsgálatban. A fejezet a korábbiakban részletesen elemzett Vas megyei korpusz analízisének utolsó részével folytatódik, amelyben a szerző arra tesz kísérletet, hogy névjárásokat különítsen el az érintett területen. DITRÓI ESZTER a megye 126 településének helynévrendszerét veti össze a BRAY–CURTIS-módszerrel, közel 80 helynévszerkezet figyelembevételével. Mivel a szerkezeti elemzés a kötet korábbi fejezetében már sorra került, ezért itt már csak az analízis utolsó lépése, a hasonlósági fokok szemléltetése történik, bár módszertani szempontból érdekes lett volna itt felsorolni, hogy konkrétan mely helynév-kategóriák figyelembevételével történt az összehasonlítás. Néhány kiemelt település helynévrendszerének hasonlósági fokát a szerző mátrixban összegzi 0 és 1 között terjedő skálán, majd egy-egy kiválasztott kutatópont névmintájával hasonlóságot mutató névmintájú települések elhelyezkedését térképre is vetíti, amely jelen esetben informatív és szemléletes. A térbeli ábrázolásnak köszönhetően például láthatóvá válik, hogy a névmin-ták sávosan, kelet-nyugati irányban terjednek, vagy hogy vannak markánsabban elkülönülő területek, ahol egymáshoz közelebb fekvő települések névanyaga mutat nagyobb hasonlóságot egymással. A szerző további következtetése, hogy vannak „kapuként” definiálható települések, amelyek hasonlósági mintázata az egész megye területére kiterjed, mivel átlagos értékeket képviselnek a gyakorisági vizsgálatokban, valamint „zár” települések, amelyek névmintái nem mutatnak egyezést egyik településsel sem. Mindezen hasonlósági adatok összegzésével DITRÓI ESZTER négy névjárási terület elkülönülését állapítja meg az általa figyelembe vett Vas megyei települések helynévmintái révén, melyek kiterjedését a nyelv-járási területek elhelyezkedésével is összefüggésbe hozza.

DITRÓI ESZTER doktori disszertációjának közreadott változata a helynévrendszerek területi differenciáltságának témáját járja körül. Egyrészt a területi különbségekért potenciálisan felelős tényezőket teszteli a vizsgálati korpuszán, továbbá a névjárásoknak a szakirodalom által feltételezett létezését kísérli meg bizonyítani egy reprezentatív megyei helynévkorpuszon statisztikai jellegű összehasonlító eljárással, amely névszerkezeti elemzésre és azon nyugvó gyakorisági vizsgálatra épül. A kötet több fejezete és a matematikai módszer alkalmazása a szerző interdiszciplináris tájékozottságáról tesz tanúbizonyságot, amely kétségtől szűkséges egy ilyen jellegű, a térbeliség kérdéseivel foglalkozó, valamint az egzaktág igényével fellépő kutatás esetén. A DITRÓI ESZTER által elvégzett kutatói munka összességében jó, következetes módszertani megoldásnak bizonyul helynévrendszerek térbeli differenciáltságának és annak okainak körüljárására. A névjárások létének igazolását célzó kutatás többszintűsége miatt ugyanakkor akár kutatócsoportot is igénylő feladat, amelyhez megfelelő reprezentatív korpusznak kell rendelkezésre állnia. Az aprólékos névszerkezeti elemzést követően a megfigyelt gyakorisági viszonyok interpretálásának jó átgondoltnak és sokszempontúnak kell lennie, hiszen számos, településenként különféle tényező játszhat szerepet egy-egy megfigyelt gyakorisági arány alakulásában. Ahogy írása összegzésében is jelzi a szerző, ez a munka egy kevésbé vizsgált névtudományi témakör módszertanilag újszerű kutatásának a kezdete, mely sok tanulságot, a jövőben megfontolandó szempontot is hoz és újabb kérdéseket vet fel a hasonló tematikájú és metodológiájú kutatások számára.

Hivatkozott irodalom

- BRAY, J. ROGER – CURTIS, JOHN. T. 1957. An Ordination of the Upland Forest Communities of Southern Wisconsin. *Ecological Monographs* 27: 325–349.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 18. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ŠRAMEK, RUDOLF 1972–1973. Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastic. *Onoma* 17: 55–75.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 1982.

IMREH RÉKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Slíz Mariann, Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2017. 179 lap

1. Az ismertető kötet folytatása a szerzőtől korábban megjelent Anjou-kori személynévtár (SLÍZ 2011a) adattárát kiegészítő, Személynévadás az Anjou-korban címet